

Omladinski kulturni centar
Juventas

European Union

Delegation to Montenegro

Sažeti prijedlog praktične politike

Od integrativnog do inkluzivnog obrazovanja: u korak sa potrebama

Koalicija za društvene promjene

Pedagoški centar

Centar za građansko obrazovanje

Centar za monitoring CEMI

CEMI

Projekat finansira Evropska unija, posredstvom Delegacije EU u Crnoj Gori. Projekat implementira Centar za monitoring CEMI.

The project is funded by the European Union and managed by the EU Delegation to Montenegro. The project is implemented by the Monitoring Center CEMI.

**Sažeti prijedlog
praktične politike**

**Od integrativnog do inkluzivnog
obrazovanja: u korak sa potrebama**

Koalicija za društvene promjene

Centar za građansko obrazovanje

Pedagoški centar

Centar za monitoring

Izdavač:

Centar za monitoring CEMI

Tel/fax: +382 (0) 63 230 369

e-mail: cemi@t-com.me

www.cemi.org.me

Štampa:

Studio MOUSE – Podgorica

Napomena: Izrečeni stavovi pripadaju isključivo autorima i saradnicima i ne predstavljaju nužno zvaničan stav EU.

Disclaimer: The views herein expressed are solely those of the author and contributors and do not necessarily reflect the official position of European Union.

Uvod

Jedan od ključnih aspekata reforme sistema obrazovanja i vaspitanja je razvoj inkluzivnog obrazovanja, zasnovanog na poštovanju individualnih karakteristika i potreba. Ovaj pristup se zasniva na nekoliko osnovnih principa: kooperativnom predavanju i učenju, obezbjeđivanju instrumenata i tehnologija za prevazilaženje smetnji učenju i individualizovanim obrazovnim planovima koji dozvoljavaju učenicima da izraze njihove posebne mogućnosti.

U okviru projekta „Jačanje kapaciteta u zastupanju i pripremi javnih politika Koalicije nevladinih organizacija u borbi protiv siromaštva i socijalne isključenosti“, finansiranog od strane Delegacije Evropske unije u Crnoj Gori, koji sprovodi Centar za monitoring – CEMI u saradnji sa Juventasom i Cezasom, formirana je Koalicija za društvene promjene od deset nevladinih organizacija iz Crne Gore koje se bave pitanjima ljudskih prava, socijalne zaštite, zdravlja i obrazovanja. Koalicija za društvene promjene je izradila prijedloge javne praktične politike iz četiri oblasti Strategije za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, kroz monitoring implementacije Strategije, terenska istraživanja i intervju sa relevantnim institucijama. U okviru ovog projekta su izrađeni studija i brif „Od integrativnog do inkluzivnog modela obrazovanja u Crnoj Gori: u korak sa potrebama“, na kojima su radili predstavnici Centra za građansko obrazovanje, Pedagoškog centra i Centra za monitoring.

Cilj ovog brifa je da, u sažetoj formi, identifikuje probleme u implementaciji koncepta inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori, a zatim da definiše preporuke čija bi primjena unaprijedila trenutno stanje u ovoj oblasti.

Pojam i značaj inkluzivnog obrazovanja

Termini integracija i inkluzija često se koriste alternativno, kao da označavaju iste procese. Korisno je razjasniti njihova različita značenja, kako bi ljudi u praksi koristili isti jezik i bolje se razumjeli.

Integracija djece sa smetnjama u razvoju u redovne škole podrazumijeva uključivanje djece u postojeći sistem obrazovanja, bez naročitog prilagođavanja njihovim posebnim obrazovnim potrebama. Integrativni pristup veći naglasak stavlja na školsko postignuće, prije nego na dijete sa svojim specifičnim mogućnostima, znanjima, interesovanjima i iskustvom.

Integracija ima svoju osnovu u medicinskom modelu, koji smetnju tretira kao problem ili nedostatak individue, i teži mnogo više tome da se smetnja mora korigovati, rehabilitovati i mijenjati. Dijete se posmatra kroz ometenost i dijagnozu, a podrška mu se mnogo više pruža u zaštićenim uslovima (domovi, bolnice, internati).

Mnogi stručnjaci smatraju da integracija predstavlja stepenik koji prethodi inkluziji. Međutim, glavno ograničenje integrativnog obrazovanja leži u činjenici da dok god školski sistem ostaje rigidan, zahtjevan prema djeci, samo će ona sa blažim smetnjama u razvoju biti uspješno uključena.

Inkluzija podrazumijeva obavezne izmjene i prilagođavanje redovnog sistema ali i društva, kako bi kvalitetnim obrazovanjem bila obuhvaćena i djeca koja su isključena zbog siromaštva, nepoznavanja jezika, pola, nacionalne ili vjerske pripadnosti, ili ometenosti itd.

Inkluzivno obrazovanje u ovom brifu shvata se šire, kao proces putem koga škole nastoje da odgovore svim učenicima kao pojedincima, ponovnim razmatranjem i restrukturiranjem njihove organizacije kurikuluma i obezbjeđivanjem sredstava za poboljšanje jednakih mogućnosti. Putem ovog procesa, škole grade svoje kapacitete za primanje svih učenika iz lokalne zajednice koji to žele, čime smanjuju sve oblike isključenosti i ugrožavanja učenika, bilo da je to zbog njihovog invaliditeta, etničke pripadnosti, ili nečega drugog što može učiniti školski život neke djece nepotrebno teškim.¹ Stoga, inkluzivno obrazovanje mora biti opšta politika i praksa, uvrštena u obrazovanje, a ne posebna intervencija koja je namijenjena različitim grupama sa socijalnim rizikom.

Analiza stanja

Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori, predstavlja korak naprijed u reformi obrazovanja u skladu sa potrebama svakog učenika i studenta. Međutim, prema definiciji

¹ Sebba & Sachdev, 1997.; Booth i Ainscow, 1998.; Peček et al., 2006.

koju smo mi usvojili u prvom poglavlju studije, inkluzivno obrazovanje ne znači samo uključivanje djece sa teškoćama i smetnjama u razvoju, već i učenike iz marginalizovanih grupa, kao što su djeca Roma, Aškalija i Egipćana, kao i odrasle koji žele da steknu vaninstitucionalno obrazovanje. U analizi stanja ćemo se stoga koncentrisati ne samo na obrazovanje djece sa teškoćama u razvoju, već i na obrazovanje Roma, Aškalija i Egipćana, koje i u strateškim dokumentima treba tretirati kao djecu sa posebnim obrazovnim potrebama. Nedostatak radnog tijela koje bi pratilo realizaciju ove strategije, uprkos redovnom izvještavanju, pruža određeni prostor za improvizaciju i neispunjavanje ciljeva predviđenih Strategijom.

Strategija za integraciju osoba s invaliditetom u Crnoj Gori i Strategija za poboljšanje položaja Roma, Aškalija i Egipćana su doprinijele da se stvori solidan okvir za inkluzivno obrazovanje, koji je potrebno efikasno i temeljno implementirati kako bi predviđene mjere dale zadovoljavajuće rezultate. U okviru istraživačkog rada na ovoj studiji, poslato je više desetina zahtjeva za slobodan pristup informacijama, obavljani su intervjui sa nadležnim institucijama i urađene su fokus grupe sa roditeljima djece sa posebnim potrebama, kako bi ispitali na kom nivou je dosadašnja implementacija strateškog i zakonodavnog okvira za inkluzivno obrazovanje u Crnoj Gori.

Kroz istraživanje smo detektovali nekoliko prepreka i problema u implementaciji koncepta inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori. U dijelu koji se tiče obrazovanja djece sa smetnjama u razvoju, konstatovani su problemi u procesima usmjeravanja djece i izrade individualnih razvojno-obrazovnih planova, kao i problemi kod koordinacije institucija, funkcionisanja mobilnih timova, obučenosti osoblja koje radi s ovom djecom i arhitektonskih barijera u obrazovnim ustanovama. Kad je riječ o obrazovanju Roma, Aškalija i Egipćana, većina problema se vezuje za sam upis u škole, zatim napuštanje školovanja, jezičke barijere sa kojima se suočavaju ovi učenici i pojava segregacije u predškolskom obrazovanju.

Usmjeravanje je prvi korak u obrazovnom ciklusu. Za ovaj proces je nadležna Komisija za usmjeravanje koju čine: pedijatar i ljekari odgovarajuće specijalnosti, psiholog, pedagog, defektolog odgovarajuće specijalnosti i socijalni radnik. Rad Komisije je znatno unaprijeđen posljednjih godina, medicinski model usmjeravanja je zamijenjen DCP modelom, kojim se lične karakteristike dovode u vezu sa preprekama u sredini čime se pokušava pronaći način da se dijete uključi u redovnu školu, a samo izuzetno u posebnu školu.²

Po informacijama iz Ministarstva prosvjete i sporta formirano je 18 komisija za usmjeravanje, na lokalnom nivou. Ove komisije dostavljaju informacije Ministarstvu prosvjete i sporta, koje ih unosi u internu bazu podataka o učenicima sa posebnim obrazovnim potrebama. Na rješenje komisije za usmjeravanje se može podnijeti žalba drugostepenoj komisiji koja radi u Ministarstvu.

Rezultati ispitivanja fokus grupe od 20 roditelja koji imaju dijete sa posebnim obrazovnim potrebama na teritoriji Podgorice je dalo donekle drugačije rezultate u odnosu

² Intervju sa savjetnicom savjetnicom u Ministarstvu prosvjete i sporta, T. Milić

na odgovore koje smo dobili od nadležnih institucija. Naime, od 20-toro djece sa posebnim obrazovnim potrebama, samo je sedam uključeno u redovni obrazovni sistem. Roditelji troje od trinaestoro djece nijesu ni pokušali da upišu svoje dijete u školu, dok je desetoro djece upućeno u poseban sistem obrazovanja na osnovu odluke Komisije za usmjeravanje.³

Dodatan problem u funkcionisanju komisija je primjena Pravilnika o kriterijumima za određivanje oblika i stepena nedostataka, smetnji, odnosno poremećaja djece i omladine sa posebnim potrebama. Ovaj Pravilnik je od strane relevantnih međunarodnih organizacija više puta ocijenjen kao neadekvatan i previše medicinski konceptualizovan. Nakon što je usvojen Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama, očekuje se i rad na ovom Pravilniku.

Nakon usmjeravanja i najduže 30 dana nakon prijema djeteta u obrazovnu ustanovu pristupa se **izradi individualnog razvojno obrazovnog plana**. Ovaj plan se radi za svako dijete pojedinačno, kako bi se najbolje prilagodio obrazovni proces njegovim posebnim obrazovnim potrebama. Iz Ministarstva prosvjete i sporta saznajemo da Komisije za usmjeravanje izrađuju plan podrške iz kojeg se preuzimaju podaci koje koristi stručni tim da bi izradio IROP. U ovom planu je naznačen i vremenski period nakon kojeg se preporučuje da se izradi revizija, to jest prilagođavanje ovog plana.

Na osnovu IROP-a, Ispitni centar izrađuje individualni test za eksternu provjeru znanja.

Na osnovu istraživanja sprovedenih među nastavnicima i roditeljima identifikovali smo nekoliko problema koji se javljaju u procesu izrade ovih planova. U istraživanju koje je sprovedeno na uzorku od 66 nastavnika koji predaju djeci sa posebnim obrazovnim potrebama, pokazalo se da su je samo 4% od tih nastavnika na adekvatan način uključili roditelje u izradu IROP-a, da u 9% slučajeva IROP uopšte nije rađen a da u 52% slučajeva nije uopšte postojala saradnja sa roditeljem u izradi IROP-a. U par slučajeva IROP je radio samo defektolog.⁴ U razgovoru sa predstavnicom Ministarstva saznajemo takođe da se dešava da roditelji rjeđe budu uključeni, ali najčešće zbog njihove pasivnosti za učestvovanje u izradi ovog dokumenta.⁵

Prethodno istraživanje, rađeno u fokus grupi sa 20 roditelja djece sa posebnim obrazovnim potrebama na teritoriji Podgorice, je pokazalo da od sedmoro djece koja su usmjerena u redovan sistem obrazovanja, ni jedno nije imalo izrađen IROP. Većina roditelja (petnaest od dvadeset) je izjavila da obrazovne ustanove koje pohađaju njihova djeca nijesu uopšte prilagođene tipu smetnje koji ova djeca imaju. Ovim roditeljima nikad nije sugerisan program obuke za roditelje djece sa posebnim obrazovnim potrebama, nikada

³ Rezultati dobijeni ispitivanjem fokus grupe od dvadeset roditelja djece sa posebnim obrazovnim potrebama sa teritorije Podgorice.

⁴ Adžić Marija: "Edukovanost nastavnog kadra i stručnog tima u vaspitno-obrazovnim institucijama za rad sa djecom sa pervazivnim razvojnim poremećajima", Filozofski fakultet, 2010.

⁵ Zakon o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim potrebama i intervju sa savjetnicom u Ministarstvu prosvjete i sporta T. Milić

nijesu dobili pomoć od bilo kakvog stručnog tima, a nijesu upoznati ni sa činjenicom da postoje mobilni timovi. Kao osnovnu prepreku implementaciji inkluzivnog obrazovanja, oni su naznačili nedostatak volje kod relevantnih državnih institucija.⁶

Ova istraživanja pokazuju da se nerijetko dešava da se individualni razvojno-obrazovni plan uopšte ne izradi, da roditelji najčešće nijesu uključeni u njegovu izradu, ili su uključeni na neadekvatan način.

Iako je **koordinacija institucija u oblasti inkluzivnog obrazovanja** dobro osmišljena, u praksi su ova rješenja pokazala dosta nedostataka. Ne postoji jedinstven mehanizam koji omogućava protok informacija između Ministarstva prosvjete i sporta, Ministarstva rada i socijalnog staranja i Ministarstva zdravlja. Svako od navedenih ministarstava ima neku vrstu baze podataka o osobama sa posebnim potrebama zavisno od stepena i težine smetnje, ali ni jedna od ovih institucija nema uvid u sve baze. Takođe treba napomenuti da se veliki broj osoba sa posebnim potrebama ne nalaze ni u jednoj od baza podataka niti su ikada igdje registrovani (primjer ruralnih područja).

Edukacija nastavnog osoblja koje radi sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama se odvija kroz treninge i seminare u organizaciji MPIS i Zavoda za školstvo. Takođe, na Filozofskom fakultetu postoje 3 Studijska programa koji u sklopu svojih programa imaju kao obavezan i izborni predmet Inkluzivno obrazovanje. Međutim, Strategijom za inkluzivno obrazovanje je predviđeno na svakoj univerzitetskoj jedinici uvođenje predmeta Metodika rada sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama, što je u nadležnosti Univerziteta Crne Gore, koji do sad nije ništa uradio po tom pitanju. Problem edukacije kadra koji radi sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama je i evidentan u slučaju asistenata u nastavi. Kako je institucija **asistenata u nastavi** zakonom regulisana kao volonterski rad, ne postoji adekvatna kontrola kvaliteta kadra koji radi sa ovom djecom. Asistenti u nastavi često ne posjeduju odgovarajuće kvalifikacije i nijesu osposobljeni za rad s ovom djecom. Kako je rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama zahtjevna i vrlo delikatna djelatnost, potrebno je jasno definisati kvalifikacije i preduslove koje jedan asistent u nastavi treba da ispunjava, kako bi radio na ovako složenom radnom mjestu, a to se svakako ne može smjestiti u okvire volontarijata.

Kod funkcionisanja **mobilnih timova**, kojih postoji četiri na regionalnom nivou, uočeno je da niko od roditelja djece koja se školuju u redovnom obrazovnom sistemu nije upoznat sa djelovanjem ovih timova.

Posebne ustanove još nijesu transformisane, iako je to Strategijom planirano, jer se još uvijek čeka na dodjelu IPA 2010, iz čijih sredstava će se vršiti ova transformacija. MPIS je dobilo jednu komponentu IPA-e od 540 000€, a ostatak od 2 500 000 € je dodijeljeno MRSS za reformu sistema dječje i socijalne zaštite gdje će se raditi na deinstitucionalizaciji, pružanju podrške menadžerima slučajeva u centrima za socijalni rad, podrška procesu

⁶ Rezultati dobijeni ispitivanjem fokus grupe od dvadeset roditelja djece sa posebnim obrazovnim potrebama sa teritorije Podgorice.

hraniteljstva i starateljstva i dr. Kroz IPA 2010 se radi transformacija posebnih ustanova u resursne centre, podržaće se obrazovanje Roma i prilagođavanje eksterne provjere znanja u Ispitnom centru.

Generalno gledano, problem **arhitektonskih barijera** u školama je veoma izražen. Najveći broj školskih objekata i učila nijesu prilagođeni potrebama OSI. U samo jednom dijelu osnovnih i srednjih škola su prilagođeni prilazi i ulazi i dio toaleta.

Postoji i problem jednog broja univerzitetskih jedinica koje nemaju na adekvatan način prilagođen prilaz za studente sa posebnim obrazovnim potrebama te im je pohađanje predavanja dodatno otežano.

Kao što smo već istakli, i djeca Roma, Aškalija i Egipćana nerijetko ostaju **neuključena u obrazovni sistem** a i kada se upišu napuštaju obrazovanje vrlo rano. Jasan pokazatelj koliki je stepen **napuštanja obrazovanja** je činjenica da ima oko 1 500 RAE učenika u osnovnim školama, dok ih je u srednjim školama 37 a u visokom obrazovanju samo 7. U ovoj školskoj godini je izvršena inspekcijska posjeta kampovima Konik 1 i Konik 2, kada je 55 učenika uključeno u osnovno obrazovanje i to je prva mjera preuzeta radi redukcije neuključenosti ove populacije u obrazovni sistem. Do sada, samo jedan roditelj je sankcionisan zbog neupisivanja svog djeteta u osnovnu školu.

Jedan od većih problema za uklapanje romske djece u redovan obrazovni sistem, predstavlja **nedovoljno poznavanje jezika** na kom se održava nastava Organizacije civilnog društva koje se bave ljudskim pravima smatraju da država ne preduzima dovoljno napora u tom smislu, posebno jer nije uspjela da obezbijedi sredstva za romske asistente u osnovnim školama, kao i da obezbijedi mehanizam za identifikaciju djece, posebno romske ili izbjeglica, koji nijesu blagovremeno upisani u osnovne škole.⁷

U predškolskom obrazovanju, još uvijek se nalaze primjeri predškolskih ustanova koje pohađaju djeca isključivo romske populacije. Iz Ministarstva prosvjete i sporta naglašavaju da je ovakva podjela striktno uslovljena strukturom stanovništva.

„Postojanje vrtića s isključivo romskom populacijom na Koniku, nije primjer segregacije, već je jednostavno uslovljeno pretežnom populacijom u tom dijelu grada. Ako sva djeca iz bloka V idu u vrtić u Bloku V, tako i djeca sa Vrela Ribničkih idu u vrtić koji se tamo nalazi. Poslije ispunjavanja preporuka EU i zatvaranja kampa Konik, stvari će vjerovatno izgledati drugačije.”⁸

Smatramo da je ovakva **segregacija**, čak i u predškolskom uzrastu štetna, jer kada ta djeca počnu da pohađaju osnovne škole, već će imati određeni grupni identitet koji će ih još više udaljavati od njihovih vršnjaka.

7 Komentari NVO Akcija za ljudska prava iz Podgorice, CG, na izvjestaj CG podnijet Komitetu za prava djeteta podnijetog 23 nov 2008. Komentari su objavljeni 17.05.2010.godine.

VII Education, leisure and cultural activities (paragraphs 282, 284, 290) and

VIII Refugee Children and Children Members of Minority Groups (paragraphs 390, 391, 392, 400-406)

8 Transkript intervju sa savjetnicom Ministra prosvjete i sporta, T. Milić

Zaključci i preporuke

Inkluzivno obrazovanje je jedan od bitnih elemenata reforme cjelokupnog obrazovnog sistema i njegovog prilagođavanja savremenim obrazovnim sistemima.

Iako je Crna Gora znatno napredovala u pogledu uspostavljanja otvorenijeg obrazovnog sistema, u implementaciji se još uvijek pronalaze brojni nedostaci i problemi, koje je potrebno otkloniti.

Problem 1: Kratak period na osnovu kojeg komisije donose odluku o usmjeravanju

Posljedice: Djeca usmjerena u neprimjeren obrazovni program

Cilj: Duži period posmatranja i sveobuhvatan sistem kriterijuma po kojem se donose odluke o usmjeravanju. Komisija osposobljena da da preporuku o vidu obrazovanja i posebno prilagođenom programu koji odgovara djetetu, moguće prijedloge i nacrt plana akcije.

Mjere:

1. Izmijenjen Pravilnik o kriterijumima za određivanje oblika i stepena nedostataka, smetnje odnosno poremećaja djece i mladih s posebnim potrebama i načinu uključivanja u obrazovne programe prema sistemskom modelu, očuvanim potencijalima, kapacitetima i mogućnostima djeteta, integrativnom odnosu između ličnih i sredinskih faktora.
2. Uvođenje postupka rane detekcije i intervencije.
3. Odluka Komisije, između ostalog, mora da uključi podatke dobijene od različitih institucija, u kojima se pratio razvoj djeteta od rođenja, preko predškolskog obrazovanja do osnovne škole (razvojno savjetovalište, centri za djecu sa posebnim potrebama, izvještaji predškolskih ustanova) i izvještaje napisane na osnovu posmatranja djeteta kroz predškolsko obrazovanje.

Odluke Komisije za usmjeravanje određuju cio obrazovni ciklus djeteta, tako da je bitno da budu zasnovane na objektivnim podacima, a ne na jednokratnom posmatranju. U svim modelima inkluzivnog obrazovanja iz Evrope, koje smo predstavili, dijagnostika uključuje duže periode posmatranja i kontinuirano praćenje djeteta u adekvatnim uslovima i usmjeravanje na odgovarajuće tretmane i oblike obrazovanja.

Da bi se izbjegle greške u procjeni, koje mogu da uzrokuju nepopravljivu štetu za razvoj djeteta, mora se pristupiti objektivnijoj analizi sa više infomacija i koja će biti vršena u toku dužeg perioda. Testovi koji se vrše pri upisu u osnovne škole moraju biti revidirani, kako bi se izbjegli zastarjeli metodi testiranja, od kojih su neki danas i zabranjeni (Bine-Simonov test).

Problem 2: Neadekvatna izrada i revizija individualnih razvojno-obrazovnih planova

Posljedice: Pogrešan pristup obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama, neprilagođeni zahtjevi, stagniranje u razvoju i učenju, nemotivisanost nastavnika i roditelja

Cilj: Svako dijete sa posebnim obrazovnim potrebama ima IROP koji se prati, nadgleda i blagovremeno revidira.

Mjere:

1. Uvođenje periodičnih inspekcijskih kontrola
2. Zakonski predvidjeti obavezu saglasnosti roditelja na IROP i njihovo učešće u izradi IROP-a
3. IROP treba da sadrži, sem elemenata nabrojanih u Zakonu i trenutno postojećih elemenata, ciljeve, prijedlog načina na koji se znanje prenosi, instrukcije za rad kod kuće, nacrt testa provjere znanja, nakon kojeg se (ukoliko ga dijete položi) automatski revidira IROP.
4. IROP se daje i nastavnicima i roditeljima
5. IROP se unosi u bazu podataka
6. Sankcionisati škole u kojima za učenike sa posebnim obrazovnim potrebama nijesu urađeni IROP

Individualni razvojno-obrazovni plan je jedan od ključnih elemenata inkluzivnog obrazovanja djece sa posebnim obrazovnim potrebama. Stoga je bitno da bude urađen za svako dijete, shodno njegovim specifičnim potrebama, te da sadrži sve podatke koji su relevantni za mogućnost tog djeteta da usvaja obrazovne sadržaje, način na koji mu se mogu prenijeti informacije i na koji način se može provjeriti njegovo napredovanje u skladu sa planom. Jednom kada su početni ciljevi iz IROP-a postignuti, neophodno je da se postave novi, kao i novi načini za njihovo postizanje i provjeru. Osim toga, za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama je izuzetno značajan rad kod kuće, zbog toga ovaj plan treba da sadrži i preporuke za roditelje kako da pomognu svom djetetu da savlada program i da mu olakšaju proces učenja.

Sadašnji način izrade IROP-a nije prilagođen međunarodnim standardima, ne sadrži dovoljno informacija i u praksi se nerijetko kopira plan za djecu sa istim smetnjama u razvoju. Takođe, revizija ovih planova se vrlo rijetko vrši, što ostavlja jako štetne posljedice na cjelokupan razvoj djeteta, jer ne prati njegovo napredovanje.

Problem 3: Funkcionisanje mobilnih timova

Posljedice: Nepostojanje adekvatne stručne podrške nastavnicima

Cilj: Aktivni i stručni mobilni timovi, koji pružaju odgovarajuću pomoć nastavnom

osoblju.

Mjere:

1. Pravilnikom odrediti sastav, kvalifikacije, način djelovanja mobilnih timova
2. Ustanoviti obavezu mjesečnog izvještavanja od članova mobilnih timova
3. Mjesečne izvještaje unositi u bazu podataka

Radi pomoći u vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim potrebama pri Zavodu za školstvo organizuju specijalizovane i mobilne službe koje saraduju sa predškolskim ustanovama, školama, roditeljima i zdravstvenim ustanovama, radi pružanja dodatne i druge stručne pomoći, a u skladu sa rješenjem o usmjeravanju. Mobilne službe saraduju sa redovnim vaspitno-obrazovnim ustanovama radi pružanja dodatne i druge stručne pomoći, a u skladu sa rješenjem o usmjeravanju. Zavisno od vrste razvojne smetnje uključuje se stručni saradnik adekvatnog smjera (defektolozi iz posebnih ustanova, psiholozi, defektolozi iz redovnih škola i vrtića i dr). U Crnoj Gori postoje četiri mobilna tima (Podgorica, Nikšić, sjever Crne Gore i primorje). Metode rada koje se primjenjuju su: individualni rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama koja pohađaju redovnu nastavu, a radi ispunjavanja vaspitno-obrazovnih ciljeva; konsultacije i instrukcije za rad sa nastavnicima radi postizanja nastavnih ciljeva, stručnim službama škola o načinima rada sa djetetom i njihovim roditeljima.

Trenutno je rad mobilnih timova prilično sporadičan, a roditelji nijesu upoznati ni sa njihovim postojanjem, niti sa djelovanjem. Kako bi se maksimalizovao učinak ove službe, potrebno je ostvarivati nadzor kroz redovno praćenje njihovih mjesečnih izvještaja, kroz pažljivu selekciju kandidata za članove u mobilnim timovima i korišćenje informacija, koje u svom radu prikupe ovi timovi, za dalje unapjeđenje uslova obrazovanja i načina na koji se obrazuju djeca sa posebnim obrazovnim potrebama.

Problem 4: Slaba koordinacija institucija koje su nadležne za sprovođenje koncepta inkluzivnog obrazovanja

Posljedica: Nepotpuni podaci o djetetu, neobaviješteni roditelji, slaba osnova za kreiranje individualnog razvojno-obrazovnog plana

Cilj: Dobar međuinstitucionalni protok informacija

Mjere:

1. Centralizovan sistem informacija, gdje svako dijete sa posebnim obrazovnim potrebama ima svoj karton koji sadrži medicinsku dijagnozu, rješenje Komisije za usmjeravanje, svaki izrađeni IROP u roku njegovog školovanja i izvještaje i zapažanja nastavnika i mobilnih timova. Ovaj sistem treba da u svakom trenutku bude dostupan

roditeljima i nastavnicima.

2. Uvođenje obaveze međuinstitucionalne saradnje i dostavljanja podataka
Iza ovog problema, stoji još jedan značajan problem: nepostojanje rane dijagnoze. U Crnoj Gori, najbliže što imamo ovom konceptu, su medicinski kartoni Razvojnog savjetovišta. Ovi kartoni su nedostupni, kako roditeljima, tako i nastavnicima koji će kasnije raditi s ovom djecom. Baza podataka u Ministarstvu prosvjete i sporta se sastoji od rješenja Komisija za usmjeravanje, Zavod za školstvo dobija individualne razvojno obrazovne planove, a medicinske ustanove su u posjedu zdravstvenih kartona. Nedostatak informacija je ozbiljna prepreka adekvatnom usmjeravanju i kasnijoj izradi individualnih razvojno-obrazovnih planova, kao i kasnijem praćenju obrazovnog ciklusa.

Osnivanje centralizovanog informacionog sistema bi, prije svega, olakšalo donošenje odluke Komisiji za usmjeravanje, podiglo kvalitet obrazovanja na veći nivo i doprinijelo boljem i struktuiranijem funkcionisanju obrazovnih ustanova.

Problem 5: Nedovoljna edukovanost nastavnog kadra

Posljedice: Neadekvatan odnos sa djecom, loši rezultati, zanemarivanje ili izdvajanje djece sa posebnim obrazovnim potrebama

Mjere:

1. Uvođenje obaveznog predmeta na studijama za sve koji kasnije namjeravaju da se bave nastavnim aktivnostima.
2. Regulisanje pravnog statusa asistenata u nastavi, na način da budu predviđene njihove kvalifikacije, ocjena rada i adekvatna nadoknada sa njihov rad.
3. Kontinuirana i sistemski organizovana obuka nastavnika predškolskog vaspitanja;
4. Obuka vezana i usmjerena na rad u redovnim grupama vrtića i škola (ne obuka samo za rad sa djecom sa smetnjama i teškoćama u razvoju, već i razvoj ideje socijalne inkluzije u najširem kontekstu);

Cilj: Kadar potpuno osposobljen za rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama

Napori koje Ministarstvo prosvjete i sporta preduzima na planu edukacije nastavnog kadra u školama, u saradnji sa brojnim međunarodnim organizacijama, nijesu dovoljni da se nastavno osoblje u potpunosti pripremi za rad sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama. Trodnevne radionice i priručnici nijesu adekvatan pristup ovom problemu. Ljudi koji rade sa djecom sa posebnim obrazovnim potrebama trebaju da budu upoznati sa nizom različitih situacija u kojima mogu da se nađu, sa različitim modelima prenošenja znanja, kao i sa prilagođavanjem nastavnog plana IROP-u. Ovakvo znanje se može usvojiti samo kroz redovan studijski program, gdje će nastavni kadar na kvalitetan način biti pripremljen za svoj budući poziv. Ovo se može regulisati kroz uvođenje posebnog predmeta na svim univerzitetskim jedinicama i kroz zakone. Zatim, zakonski treba

regulisati da je za zapošljavanje na bilo kojem mjestu koje podrazumijeva pedagoški rad, neophodan uslov postojanje dokaza da je predmet položen. Edukacije, seminari i radionice bi predstavljali možda samo prelazno rješenje za nastavnike koji su diplomirali prije uvođenja novog predmeta, pri čemu bi morali da traju duže i da uključe mnogo više komponenti.

Problem 6: Nedovoljno razvijen sistem obrazovanja šticećenika posebnih ustanova, nestandardizovano funkcionisanje ostalih ustanova dječije i socijalne zaštite

Posljedice: Neadekvatan rad sa djecom, netransparentnost u radu, zatvoren sistem, djeca izopštena iz društvene sredine, izolovana.

Cilj: Transformacija u resursne centre s obučanim osobljem

Mjere:

1. Što ranija transformacija u skladu sa Strategijom o inkluzivnom obrazovanju.
2. Periodične kontrole funkcionisanja posebnih ustanova
3. Licenciranje dnevnih centara sa jasno propisanim standardima (provjera ko radi, po kojem programu radi, koliko djece se tretira itd.)
4. Zapošljavanje kvalifikovanog nastavnog osoblja u posebnim ustanovama.

Iako se posljednjih godina djeca ne upućuju u JU „Komanski most“, potrebno je obezbijediti adekvatne uslove za trenutne šticećenike ove institucije. Ova ustanova ne potpada pod sistem vaspitanja i obrazovanja, ali neki od njenih šticećenika su u uzrastu kada bi trebalo da dobijaju redovno ili posebno obrazovanje. Za djecu koja mogu da pohađaju vaspitno-obrazovne aktivnosti u drugim ustanovama, potrebno je obezbijediti adekvatne uslove i sredinu koja bi ih motivisala. Potrebno je veću pažnju obratiti na razvoj i obrazovanje ove djece, a ne samo na njihov odgoj.

Problem 7: Fizičke i društvene prepreke

Posljedice: Nemogućnost prilaza vaspitno-obrazovnim ustanovama, isključenost

Cilj: Sve obrazovne ustanove pristupačne, smanjena socijalna distanca

Mjere:

1. Oduzimanje licence obrazovnim ustanovama koje nemaju osiguran prilaz za djecu sa posebnim potrebama;
2. Štampa udžbenika na Brajevom pismu;
3. Senzibilizacija medija;
4. Smanjen broj djece u vaspitnim grupama i odjeljenjima (poštovati pedagoške norme i standarde);
5. Adaptacija postojećih objekata (vaspitaro-obrazovnih ustanova i drugih institucija u skladu sa evropskim standardima);
6. Izgradnja novih predškolskih vaspitnih jedinica u cilju rasterećenja postojećih;

7. Formiranje Centra/savjetovaništa za roditelje djece sa posebnim potrebama.

Brojne ustanove u Crnoj Gori nemaju obezbijeden prilaz za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama, prilagođene učionice i toalete. Osim prepreka sa kojima se ova djeca svakodnevno suočavaju, arhitektonske barijere djeluju dodatno obeshrabrujuće kako za djecu, tako i za roditelje koji treba da upišu svoje dijete u neku od ovih škola. Tehnički nedostaci, kao što je nedostatak pomagala za nastavu je takođe bitan problem. Potrebno je obezbijediti da svaka škola ima pristup za djecu sa posebnim obrazovnim potrebama, kao i neophodni didaktički pribor koji će ovoj djeci omogućiti da nesmetano prate predavanja, kao i njihovi vršnjaci.

Kako bi se moglo na kvalitetan način sprovesti vaspitanje djece u redovnim grupama i odjeljenjima, potrebno je smanjiti broj djece u ovim grupama kroz izgradnju novih predškolskih objekata, jer trenutno preveliki broj djece ometa vaspitni proces, ne samo djece sa posebnim obrazovnim potrebama, već i njihovih vršnjaka.

Kao što smo naveli u analizi stanja, socijalna distanca prema djeci sa posebnim potrebama je i dalje velika, tako da treba održavati kontinuitet u kampanjama koje promovisu njihova prava, sa posebnim akcentom na pravo na obrazovanje i obučiti medije za izvještavanje o ovoj temi.

Problem 8: Neuključenost velikog broja djece Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovni sistem i napuštanje obrazovanja

Posljedice: Društvena marginalizacija i nemogućnost zaposlenja

Cilj: Veća uključenost i smanjivanje broja učenika koji su napustili obrazovanje

Mjera:

1. Redovne inspekcije porodica koje imaju djecu školskog uzrasta
2. Redovne raspodjele udžbenika i školskog materijala za djecu Roma, Aškalija i Egipćana
3. Afirmativna akcije za romske učenike koji završe osnovnu školu (nagrade, olakšan upis u srednje škole)
4. Medijska popularizacija obrazovanja romske djece

Po podacima koje smo izložili u analizi stanja, zabrinjavajući je broj romske djece koja su van sistema obrazovanja i koja nemaju ni osnovno obrazovanje. Takođe je visok procenat onih koji napuštaju obrazovanje u starijim razredima osnovne škole, a kad dođemo do srednjoškolskog i visokog obrazovanja, brojevi su alarmantno niski. Bez obrazovanja, ova djeca nemaju mogućnost zaposlenja i ostaju na društvenim marginama cijelog života. U izbjegličkim kampovima i naseljima gdje stanuju Romi, nijesu se nikada vršile inspekcije kojima bi se provjerilo da li postoje djeca koja nijesu upisana u školu, a kao što smo već

istakli, samo jedan roditelj je sankcionisan zbog neupisivanja djeteta u školu. Raspodjela udžbenika i materijala, besplatan prevoz do škole su već preduzeti koraci koji bi trebali da povećaju broj upisane romske djece, ali isto tako treba osigurati i želju druge strane, tj. roditelja da uključi svoje dijete u obrazovni sistem. To se postiže informisanjem roditelja o važnosti obrazovanja ili, u krajnjem slučaju, sankcionisanjem onih roditelja koji ne žele da obezbijede svom djetetu makar osnovno obrazovanje.

Problem 9: Jezičke barijere

Posljedice: Slabiji rezultati u školovanju

Cilj: Mogućnost nesmetanog praćenja časova na crnogorskom jeziku

Mjera:

1. Romski asistenti u predškolskim ustanovama
2. Tzv. kompenzatorno obrazovanje koje podrazumijeva dopunske časove crnogorskog jezika

Kao što smo već istakli u analizi stanja, jezičke barijere su jedna od osnovnih prepreka za integraciju djece Roma, Aškalija i Egipćana u obrazovni sistem. Bez poznavanja jezika, oni nijesu u mogućnosti da na ravnopravan način prate predavanja, niti da uče. Stoga je preporučljivo da ova djeca nauče crnogorski jezik prije polaska u školu i da ga kroz redovan program usvoje. Na ovaj način će moći ne samo da prate redovno obrazovanje, već da kasnije lakše nađu zaposlenje.

Problem 10: Segregacija djece Roma, Aškalija i Egipćana u predškolskom uzrastu

Posljedice: Stvaranje utiska izolovanosti i identiteta grupe

Cilj: Prevazilaženje segregacije na svim obrazovnim nivoima

Mjera:

1. Besplatan prevoz djece u gradske predškolske ustanove gdje postoje mješovite grupe

Do sada je prilično uspješno sprovedeno sprječavanje izdvajanja učenika Roma, Aškalija i Egipćana u osnovno-školskom obrazovanju, međutim iste mjere je neophodno primijeniti i u predškolskim ustanovama. Pohađanje vrtića u koje idu isključivo djeca romske nacionalnosti, na sljedećem obrazovnom nivou može da proizvede efekat »staklenog zvona«, to jest da romska djeca pohađaju osnovne škole zajedno sa djecom drugih nacionalnosti, ali da ne mogu da se na adekvatan način integrišu, zato što su već stekli određeni identitet grupe. Naime, može se dogoditi da, iako su romska djeca zajedno sa svojim vršnjacima koji pripadaju većinskoj populaciji oni ne mogu da na odgovarajući način komuniciraju sa njima. Da bi se ovo izbjeglo, potrebno je od najranijeg uzrasta i nivoa obrazovanja integrisati romsku djecu, sa vršnjacima, kako bi se stekao osjećaj pripadnosti grupi gdje su djeca različita – ali ravnopravna.

O organizacijama

Koalicija za društvene promjene

Koalicija za društvene promjene je osnovana 15. decembra 2009. godine, između deset vodećih organizacija civilnog društva u oblasti zdravstva, obrazovanja, tržišta rada, socijalne i dječije zaštite: Centar za građansko obrazovanje, AD Ekvista, Centar za monitoring, OKC Juventas, Društvo za borbu protiv side- CAZAS, Fondacija za stipendiranje Roma, Pedagoški centar Crne Gore, Udruženje mladih sa hendikepom Crne Gore, Udruženje roditelja djece sa posebnim potrebama „Sunčev zrak“. Koalicija je otvorenog tipa i mogu joj pristupiti sve zainteresovane organizacije civilnog društva koje se bave problemom smanjenja siromaštva i socijalne isključenosti. Cilj formiranja koalicije je davanje doprinosa jačanju zastupanja i nadzornih funkcija organizacija civilnog društva u Crnoj Gori, kako bi se djelovanjem Koalicije uticalo na politiku i izradu zakona u oblasti zdravlja obrazovanja, tržišta rada, socijalne i dječije zaštite.

Pedagoški Centar

Pedagoški Centar je osnovan u cilju pomoći reformisanju vaspitno-obrazovnog sistema u Crnoj Gori, te stalnom procesu inoviranja, unaprjeđenja i poboljšanja tog sistema. Programima koje realizuje Pedagoški centar Crne Gore obuhvaćeni su svi činioци vaspitno-obrazovnog procesa: djeca, roditelji, nastavnici, direktori, pedagozi, psiholozi, vladine i nevladine institucije i organizacije koje se bave obrazovanjem, te međunarodne obrazovne institucije i asocijacije.

Centar za građansko obrazovanje (CGO)

Centar za građansko obrazovanje (CGO) je nevladina organizacija, vanstranačka i neprofitna asocijacija građana čija je vizija Crna Gora kao demokratsko društvo odgovornih građana. Misija CGO-a je obrazovanje za demokratiju, ljudska prava i evropske integracije u cilju jačanja civilnog društva zasnovanog na multietničkim i multikulturalnim vrijednostima, sa visokim stepenom učesća građana u procesima donošenja odluka. Glavni programi CGO-a su: demokratija, ljudska prava, evropske integracije i aktivno građanstvo, u okviru kojih funkcionišu brojni potprogrami. Više informacija je dostupno na: www.cgo-cce.org

Centar za monitoring CEMI

Centar za monitoring je nevladina organizacija osnovana maja 2000. godine, čiji je glavni cilj da obezbijedi infrastrukturnu i ekspertsku podršku za konstantno nadgledanje cjelokupnog procesa tranzicije u Crnoj Gori. Vizija CEMI-ja je Crna Gora zemlja slobodnih građana, vladavine prava, socijalne pravde i jednakih mogućnosti. CEMI je organizacija čija se misija ogleda u kontinuiranom pružanju podrške reformama i jačanju institucija političkog sistema i organizacija civilnog društva kroz predlaganje i praćenje primjene javnih politika u oblasti poštovanja ljudskih prava i sloboda, borbe protiv

korupcije i evroatlantskih integracija u Crnoj Gori. Rad CEMI-ja je se odvija kroz tri programa: Demokratizacija i ljudska prava, Borba protiv korupcije i Evropske integracije, dok se organizaciona struktura sastoji iz četiri odjeljenja: Odjeljenja za istraživanje javnog mnjenja, Odjeljenje za pisanje praktičnih javnih politika, Pravno odjeljenje i Služba za odnose sa javnošću. Više o organizaciji na www.cemi.org.me

Biografija autora

Milena Protić, program koordinator Pedagoškog centra Crne Gore, rođena je 03.09.1982. godine, u Podgorici. Na Filozofskom fakultetu, odsjek Pedagogija u Nikšiću, završila osnovne, specijalističke i magistarske studije. Zaposlena je u JPU „Đina Vrbica“, kao profesor predškolskog vaspitanja, od 2008, angažovana je kao honorarni saradnik na Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Studijski program za predškolsko vaspitanje. Takođe autor je nekoliko tekstova u Magazinu za obrazovanje, a toku protekle četiri godine učestvovala u planiranju i realizaciji nekoliko projekata sa Koalicijom Romski krug, Pedagoškim centrom Crne Gore i NVO 4Life. Obavljala je volonterski rad u sljedećim ustanovama: JPU „Đina Vrbica“, JPU „Ljubica Popović“, i JU „Komanski most“. Trenutno je član tima za realizaciju projekta „Indikatori razvoja multikulturalnosti i građanske svijesti u ranom djetinjstvu (predškolsstvo i prvi ciklus osnovne škole) u obrazovnom sistemu Crne Gore“ – Pedagoški Centar Crne Gore i Filozofski fakultet, pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvjete i nauke.

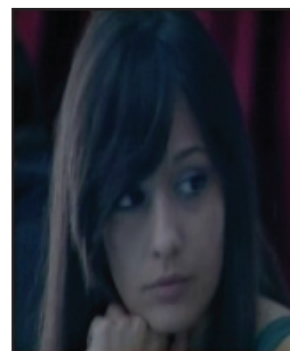

a

Snežana Kaluđerović je diplomirala na Pravnom fakultetu Univerziteta Crne Gore. Položila je stručni ispit za rad u državnim organima, a trenutno priprema pravosudni ispit. Uspješno je prošla obuku za povjerioce u stečajnom postupku u organizaciji Američke agencije za međunarodni razvoj, kao i trening za trenere izbornih procedura u organizaciji Centra za monitoring (CEMI). Završila je Školu govorništva na Pravnom fakultetu i učestvovala na brojnim takmičenjima u zemlji i inostranstvu na kojima je osvajala individualne i ekipne nagrade. Tokom studija radila je kao asistentkinja u projektu OEBS-a koji se odnosio na praćenje suđenja. Nakon diplomiranja bila je angažovana kao saradnica na programima u Uniji poslodavaca Crne Gore. Pripravnički staž je odradila, i dodatno radno iskustvo stekla, u Osnovnom sudu u Podgorici u kojem je bila četiri godine. Bila je partijski aktivna. Služi se engleskim jezikom.

Ana Selić je rođena 22. jula 1985. godine u Foči. Osnovne i specijalističke studije završila je 2007. godine na Fakultetu političkih nauka (smjer diplomatija i međunarodni odnosi) u Podgorici, a magistrirala je 2009. godine na Univerzitetu u Bolonji, u oblasti međunarodnih odnosa. Trenutno radi na mjestu program koordinatora u Centru za monitoring. Govori engleski, ruski i italijanski jezik.

Bibliografija

Primarni izvori:

Analitički izvještaj Evropske Komisije o napretku Crne Gore, 9. novembar, Brisel, 2010.

Informacije o sprovođenju Strategije za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti, Ministarstvo rada i socijalnog staranja, 2010. dostupno na: <http://www.minradiss.gov.me/biblioteka/strategije>

Odgovori na Zahtjeve za slobodan pristup informacijama brojevi od 251/10 do 281/10

Opšti zakon o vaspitanju i obrazovanju Crne Gore (Sl.list CG 45/10)

Rezultati ispitivanja fokus grupe od 20 sa roditelja djece sa posebnim obrazovnim potrebama, sprovedena 17.12.2010.

Strategija inkluzivnog obrazovanja u Crnoj Gori 2008-2012, Ministarstvo prosvjete i sporta, Podgorica, 2008.

Strategija za integraciju osoba s invaliditetom 2008-2016, Vlada Crne Gore, 2007

Strategija za poboljšanje položaja RAE populacije u Crnoj Gori 2008-2012, Vlada Crne Gore,

Strategija za smanjenje siromaštva i socijalne isključenosti 2008-2012, Vlada RCG, 2008,

Transkript intervju sa savjetnicom u Ministarstvu prosvjete i sporta Tamarom Milić 24.12.2010.godine

Ustav Crne Gore iz 2007. godine,

Zakon o izmjenama i dopunama Zakona o vaspitanju i obrazovanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama (Sl. List Crne Gore 80/10)

Zakon o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama (SL. List CG /10),

Zakon o obrazovanju i vaspitanju djece sa posebnim obrazovnim potrebama,

Zakon o osnovnom obrazovanju (Sl.list CG 45/10),

Sekundarni izvori:

ACEDO: Politike i prakse mapiranje za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstu socijalnog i kulturnog diverziteta -IZVJEŠTAJ O STANJU U CRNOJ GORI ,2009.

Adžić Marija: "Edukovanost nastavnog kadra i stručnog tima u vaspitno-obrazovnim institucijama za rad sa djecom sa pervazivnim razvojnim poremećajima" , Filozofski fakultet, 2010.

Centar za evaluaciju, testiranja i istraživanja: Oslonci i barijere za inkluzivno obrazovanje u Srbiji, Beograd, 2006

Hrnjica, S.(2004): Škola po meri deteta-Priručnik za rad sa učenicima redovne škole ometenim u razvoju, „Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta“, Beograd, str. 10

Istraživanje UNICEF, Društvena inkluzija djece sa smetnjama u razvoju, avgust 2010, str 19.

Komentari NVO Akcija za ljudska prava iz Podgorice,CG, na izvjestaj CG podnjet Komitetu za prava djeteta podnjetog 23 nov 2008. Komentari su objavljeni 17.05.2010. godine.

Lazor, M, Marković, S., Nikolić, S. :Priručnik za rad sa decom sa smetnjama u razvoju, Novosadski humanitarni centar,2008.

Michailakis & Reich, 2009., prema: Politike I prakse mapiranje za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstu socijalnog i kulturnog diverziteta -IZVJEŠTAJ O STANJU U CRNOJ GORI ,2009.

Osnovni Zakon o obrazovanju i vaspitanju,

Pasi Sahlberg: „Finland and its educational system“, National Centre for International Mobility and Cooperation, Helsinki, 2009. dostupno na: <http://www.kockicica.org/blog/finci-i-njihov-sistem-obrazovanja>

Politike i prakse mapiranje za pripremu nastavnika za inkluzivno obrazovanje u kontekstu socijalnog i kulturnog diverziteta -IZVJEŠTAJ O STANJU U CRNOJ GORI, 2009.

Radoman 1995, Gačić 1998, Sretenov 2000, prema: Radoman, V:Reforma obrazovanja lica sa posebnim potrebama, .Defektološki fakultet, Beograd.

Radoman, V:Reforma obrazovanja lica sa posebnim potrebama, .Defektološki fakultet, Beograd.

Sebba & Sachdev, 1997.; Booth i Ainscow, 1998.; Peček et al., 2006.

Centar za monitoring CEMI

Tel/fax: +382 (0) 63 230 369

e-mail: cemi@t-com.me

www.cemi.org.me

CEMI

**Od integrativnog do inkluzivnog obrazovanja: u korak sa
potrebama**